

Тимейчук І. М.,

Національний університет «Острозька академія», м. Острог

СПІВВІДНОШЕННЯ «ВЕЛИКОГО ІНШОГО» ТА «МАЛОГО ІНШОГО» У РОМАНІ-ДИСТОПІЇ М. ЕТВУД «ОРИКС І КРЕЙК»

У статті проаналізовано співвідношення «великого Іншого» та «малого іншого» у романі-дистопії канадської письменниці М. Етвуд «Орикс і Крейк» (2003). Використання концепції Ж. Лакана дало можливість виділити опозиційні ряди взаємодії персонажів твору та встановити позицію протагоніста роману Джиммі / Сноумена / Снігової людини.

Ключові слова: дистопія, «великий Інший», «малий інший», заручник, жертва, Паноптикон

В статті проаналізовано соотношение «большого Другого» и «малого другого» у романе-дистопии канадской писательницы М. Этвуд «Орикс и Крейк» (2003). Использование концепции Ж. Лакана дало возможность выделить оппозиционные ряды взаимодействий персонажей произведения и установить позицию протагониста романа Джимми / Сноумена / Снежного человека

Ключевые слова: дистопия, «большой Другой», «малый другой», заложник, жертва, Паноптикон

*The article deals with the correlation of the big Other and the little other in Margaret Atwood's dystopian novel *Oryx and Crake* (2003). Having used Lacan's conception, we were able to distinguish oppositions between characters' interactions and to determine protagonist's (Jimmy's / Snowman's) position*

Key words: dystopia, the big Other, the little other, hostage, victim, Panopticon

Мета нашої наукової розвідки проаналізувати співвідношення «великого Іншого» та «малого іншого» у романі-дистопії М. Етвуд «Орикс і Крейк», зокрема розглянути персонажа Джиммі / Сноумена / Снігову людину, як приклад виключно «малого іншого» та жертви.

Категорія Іншого опиняється у полі зору наступних вчених: Е. Гуссерля, Х. Ортега-і-Гассета, Ж. Ф. Ліотара, Ж. Бодріара. У постколоніальній критиці категорію Іншого розглядають: Е. Саїд, П. Шарад, С. Слемон, Г. Бгабга, Г. Чакраворті Співак та ін. С. де Бовуар, Ю. Крістева, Л. Ірігаре, Е. Сісу, С. Кофман вивчають Іншого з позиції феміністки. Оскільки теоретичний аспект Іншого є надзвичайно обширним, то це унеможливило виклад усіх концепцій в рамках цієї наукової розвідки. У статті ми здебільшого опираємось на ідеї Ж. Лакана Е. Левінаса та М. Фуко.

Категорія Іншого є найскладнішим аспектом філософії постструктураліста Ж. Лакана. Він розвивав та переосмислював її протягом усього свого життя. У 1955 р. Ж. Лакан з позиції психоаналізу вводить поняття «Autre» (позначається як «А») – «великий Інший» та «малий інший» (позначається як маленька та похила літера «a»). Ж. Лакан роз'яснює фундаментальну відмінність: «малий інший», виступає у ролі колонізованого, пасивного, підпорядкованого, пригнобленого та відмінного від імперського осередку; «великий Інший» – позначає радикальну Іншість – «імперський центр, імперіалістичний дискурс чи навіть саму імперію» [3, с. 155].

У другій половині ХХ ст. француз, єврей литовського походження, Е. Левінас сформулював концепцію Іншого у суспільстві відповідальності. В її основі лежить три поняття: відповідальність, заручник та жертва. Засновник теорії трансмодернізму Е. Дюссель, розглядає ці три концепти через призму біографії Е. Левінаса. Він пояснює, що розуміння Іншості Е. Левінаса ґрунтується на його досвіді, як в'язня шталягу – табору для військовополонених. «У в'язниці, він – заручник та представник переслідуваного народу, – почувався винним за те, що залишився живим» [7, с. 126]. «Заручник – пояснює Е. Дюссель назапропоновану Е. Левінасом модель, – це безневинна та справедлива людина, яка стала свідком принесення жертви (іншого). Жертва зазнає страждань внаслідок травмуючих дій. Заручник страждає через (здля) іншого» [7, с. 126].

Саме взаємозв'язок між заручником та жертвою лежить в основі дискурсу «обов'язку та відповідальності» [1, с. 231] Е. Левінаса. Заручником керує відчуття відповідальності за Іншого – за жертву, яка постає перед ним неочікувано. Прикладом жертви, за словами Е. Дюсселя, може бути «людина, яка просить милостиню чи яка лежить пораненою на узбіччі, вуличний хлопчисько, який мие нашу машину, ми зустрічаємо жертву репресій, жертву-жінку, яку жорстоко побили, розмовляємо зі студентом, до якого поставився несправедливо викладач» [7, с. 127]. Заручник не може ігнорувати присутність жертви та відчуває внутрішню потребу допомогти. Згідно з Е. Левінасом, заручник «під тиском всесвіту несе відповідальність за усе» [14, с. 116], більше того він відповідальний не лише за життя, але й за вчинки Іншого.

Концепцію, в якій позицію «Іншого» обґрунтовано з точки зору психоаналізу, сформулював французький філософ М. Фуко. Теоретик розглядає суспільство як в'язницю для особистості, своєрідний Паноптикон, у якому за індивідом постійно стежать, унеможливаючи тим самим її особистісний розвиток. Увагу М. Фуко завжди здебільшого привертала «слабкі і пригнічені, соціальні ізгої – божевільний, пацієнт, злочинець, збоченець, – які систематично підлягали виключенню із суспільства» [13, с. 154]. М. Фуко ідентифікує алтерність як присутність таємного Іншого у несвідомому людини: «справа не тільки в тому, що Великий Брат дивиться на нас, а в тому, що Він, Вона, Воно – Інший – перебуває всередині нас» [1, с. 467]. За його словами, цей Інший підштовхує людину перетнути психічну, соціальну та моральну межу, що у свою чергу дає підстави розглядати таку особу як «божевільну» [2, с. 78]. М. Фуко читає Іншість божевілья як симптом свободи, протиставляючи їй поняття раціональності та свідомості.

Домінантною концепцією розвитку людства ХХІ ст. є науковий та технологічний прогрес. Цей процес, за визначенням Г. Лару, або «спричинить хаос, розпад, війну, голод та захворювання або розпочне період

гуманістичної співпраці, розвитку, прогресу та миру» [12]. Іншими словами наука ще більше розвинулася як продуктивна сила та може реалізувати найбільші страхи людства, або ж втілити у життя його заповітні мрії. Соціальна мережа – винахід інтернетно-залежної спільноти, посіяла серед цивілізованих індивідів інші жахи, зокрема, боязнь залишитись абсолютно одним чи страх бути кардинально іншим від решти. Хоча бути не таким як усі вважається трендовим, проте ніхто не бажає бути чужинцем.

Постмодерність як «усепроникна і всюдисутня» [1, с. 330] думка не лише відображає ці занепокоєння у літературі, вона, як вважає З. Бауман, «ці страхи приватизувала» [5, с. xviii]. Тож у полі зору читача опиняються твори-застереження, окремої уваги серед яких заслуговує роман-дистопія канадської письменниці М. Етвуд «Орикс і Крейк» (2003).

В основі сюжету твору «Орикс і Крейк» історія про загибель людства від вірусів та захворювань внаслідок зумисної антигуманної діяльності науковця Крейка. Крейк – це робочий псевдонім, молодика на ім'я Glenn. Замість людства шалений вчений на планеті планує залишити існувати новий біоцид – Дітей Крейка або Крейківців, та свого друга Джиммі, який повинен за ними доглядати. Залишившись без коханої Орикс, сам-на-сам із безпомічними істотами, Джиммі починає йменувати себе Сніговою людиною (або Сноуменом – транслітерація з англійської), так як вважає, що ніхто окрім нього не врятувався.

Персонаж Крейк у романі «Орикс і Крейк» виступає у ролі керівника, очільника, рушія, пригнобловача, іншими словами, «великого Іншого». Послугуючись концепцією Іншого за Е. Левінасом, у творі можна виділити три основні жертви Крейка: людство, Діти Крейка та Джиммі. Сноумен окрім ролі жертви ще й займає позицію заручника ситуації, у якій він опинився. Змушений існувати у світі після смерті цивілізації, Джиммі є свідком принесення людства на офіру утопічним ідеям та почувається винним за вчинки Іншого (Крейка). На думку Керскенс, «у моменти глибокого самоаналізу протагоніст плутає фантазію та реальність, минуле та теперішнє, аби уникнути відповідальності за свої вчинки» [10, с. 437].

Персонаж Джиммі у романі має статус «малого іншого», перш за все, по відношенню «великого Іншого», яким виступає решта наукового суспільства та Крейк зокрема. Джиммі завжди відрізнявся від решти. Причому, у дитинстві хлопчина відмовлявся їсти м'ясо тварин, адже «думав, що свиноїди такі ж істоти, як і він» [4, с. 27]. У дорослому віці, він як «людина слів» [4, с. 28] не зовсім вписується у середовище науковців проекту Крейка. Після Потопу чуми Снігова людина теж підпадає під визначення «іншого» – він соціальний ізгой у новому «суспільстві» ідеальних Крейківців і «у порівнянні з ними він надто дивний; через них він почувається деформованим» [4, с. 48].

К. Керскенс у роботі «Втікаючи з лабіринту обману», аналізує персонажа Джиммі та приходиться до висновку, що «Снігова людина, як останній зі свого виду, також нагадує гібридизовану істоту, яка не розуміє, частиною якої групи вона є» [10, с. 437].

У романі «Орикс і Крейк» світ-людей, як «великий Інший», – суспільство позбавлене будь-яких матеріальних, громадських та моральних перепон, протиставляється «малому іншому» – світу найвних Крейківців. Хоча Діти Крейка і не є людьми, а штучно створеними індивідами, проте у них більше людяності, ніж у автентичних представників. Згідно з М. Фуко, ставлення суспільства до хворого чи божевільного є відображенням його гуманності. Якби Сноумен захворів до періоду чуми, то став би жертвою суспільства науковців, яке зробило б усе можливе аби відібрати у нього останнє. Коли у людей закінчувались кошти, то «їх більше не лікували», «вони могли зігнивати» [4, с. 64] і ніхто тим би не переймався. На протигагу корисності людству, Діти Крейка з усіх сил намагаються врятувати чужинця Сноумена: «Давайте принесемо йому рибу. Ти б хотів зараз риби, Сноумене? Ми попросимо Орикс дати нам рибину, аби та померла для тебе» [4, с. 421].

Після катастрофи Сноумен перебуває у цілковитій залежності від Дітей Крейка, адже вони допомагають уникнути самотності та надають хоча б якийсь сенс його існуванню: «Тричі на день Джиммі навідувався перевірити як там Крейківці» [4, с. 395]. Істоти, які колись були у меншості («малий інший»), як піддослідний біовид наукової лабораторії, перетворюються у нечисленну більшість («великий Інший»), а Снігова людина як представник людства («великого Іншого») – у досліджувану меншість («малий інший»). Тепер він під пильним куполом спостереження: «Їх прочісування пляжу це лише виправдання. Здебільшого вони хочуть подивитись на нього, тому що він зовсім не такий як вони» [4, с. 7].

Навколишнє середовище, яке кишить новими штамми диких тварин та не милує умовами дошкульного клімату, виступає «великим Іншим» по відношенню до нікчемної істоти Джиммі. Планета, де «відсутній офіційний час» [4, с. 3], а про минуле життя нагадують лише зламані речі, видається Сніговій людині жорстокою та пустою: «Море – гарячий метал, блідо-блакитне небо, окрім тієї діри, яку у ньому випало сонце. Усюди так порожньо. Вода, пісок, небо, дерева, фрагменти минувшини. Ніхто його не почує» [4, с. 13]. На відміну від ідеальних та щасливих істот, Дітей Крейка, Джиммі у цьому світі – чужинець – він носій старожитностей, експерт з болю, людина-сміття, індивід з дефектним тілом, істота сутінок, представник колишньої епохи. Очевидно з цієї причини Сноумен і не намагається облаштувати собі житло та створити комфорт більше того, «він втомився бути собою, він хоче бути кимось іншим. Переробити всі його клітини, отримати трансплантат хромосоми, обміняти його голову на якусь іншу голову, з кращим начинням всередині» [4, с. 127].

Врешті-решт, Джиммі є невід'ємною частиною купи зіпсутих речей, які його оточують, та дорожить усіляким мотлохом, якого б з легкістю позбувся б до катастрофи. Адже цей непотріб – єдиний зв'язок з минулим: зламаний годинник, який «показує годину нуль» [4, с. 3], порожні пляшки з під пива, які ще нагадують аромат напою, окуляри від сонця з одним скельцем, немов одночасний погляд у пережите та теперішнє. Джиммі так і не навчився жити у світі після катастрофи, натомість він просто існує у спогадах та мареннях про минуле. Подібний стан речей провокує божевільня протагоніста, тому нерідко його охоплюють неконтрольовані при-

ступи «безглуздої паніки» [4, с. 13], він кричить немов дика тварина [4, с. 11], чує голоси, говорить із собою, з мертвими та повсякчас обвинувачує Крейка у скоєному.

У стосунках із Крейком Джиммі завжди займає пасивну позицію та є лаканівським іншим з малої літери по відношенню до владного науковця. Джиммі перебуває у повній підпорядкованості, оскільки Крейк робить його життя цікавим та позбавленим рутини: він щоразу обирає новий канал для перегляду, нову гру для розваг, новий проект. Існування Джиммі без Крейка було буденно-одноманітним, він «знаходив жінку, а потім ще одну, і ще одну після того» [4, с. 294], проте «навіть секс вже не був, такий як раніше» [4, с. 297]. Новини по телевізору його не вражали: «знову чума, знову голод, повені, нашестя комах, мікробів, дрібних ссавців, знову посухи» [4, с. 298]. В такі моменти, коли Джиммі починав думати «Ось вона решта його життя. Він почувався така ніби його запросили на вечірку, але він не міг знайти адресу за якою вона відбувалась. Хтось розважався на ній, але, наразі, цей хтось не він» [4, с. 296] та згадував про Крейка, той з'являвся на порозі немов чарівне вирішення усіх проблем. Саме друг-науковець визначає долю Джиммі, дає йому вакцину проти вірусу та примушує жити після пандемії. Джиммі лише розгублено реагує на це: «Як ти знав?» [4, с. 384], «Як ти знав де і що я хотів?» [4, с. 384]. Саме Крейк, як основний автор життя Джиммі, є тим Старшим Братом всередині божевільного мозку Снігової людини, який свого часу змусив його застрелити науковця та взяти усю відповідальність за утопічних істот на себе.

Влада мертвого «великого Іншого» Крейка над живим Сноуменом не тільки вказує на нездатність персонажа вивищитись над Дітьми Крейка, але й є доказом неможливості нівелювання власної підпорядкованості. Зокрема у відчайдушних криках адресованих науковцю-смертнику: «Кретин! Лайно замість мозку!» [4, с. 13] прослідковується виключно злість та повна безпомічність протагоніста, як жертви залежної від волі «творця» безладу. «Ти це зробив» [4, с. 13] – промовляє божевільний Сноумен, звинувачуючи Крейка, але при цьому не шукає шляхів вирішення проблеми, а лишень продовжує існувати у створеному для нього хаосі.

Водночас не оминемо увагою позицію Е. Дж. Інгерсолла, який відзначає, що у романі «Орикс і Крейк» «Сноумен позбавлений власного «Я» [9]. К. А. Хоуеллз акцентує, що М. Етвуд використовує форму художнього викладу від третьої особи, аби змістити Джиммі з «центру його власної оповіді» [8, с. 173].

К. Лабудова, яка розглядає Снігову людину як «залежну від сексу особу» [11, с. 116] із проблемами з алкоголем, називає його «апатичним лідером Крейківців» [11, с. 114] та «пасивним п'яницею» [11, с. 114]. Її твердження про те, що Джиммі опирається ролі інертного спостерігача, коли вбиває Крейка та Орикс [11, с. 116], нам видається хибним, з двох причин. По-перше, Джиммі не вбиває Орикс, Крейк сам перерізує їй горло. По-друге, рішення вбити Крейка Джиммі прийняв не самостійно. До цього його підштовхнув сам науковець: «Ти зможеш вбити особу, яку ти любиш аби позбавити її болю?» [4, с. 375]. З нашої точки зору, владний Крейк навмисно прийшов до підпорядкованого йому Джиммі, щоб той виконав його волю і дав на це добро: «Я розраховую на тебе» [4, с. 385].

Грунтовний аналіз твору «Орикс і Крейк» дозволяє відзначити, що Джиммі займає виключно підпорядковану позицію «малого іншого». Його життя складається із виборів, які за нього роблять інші. Його мати втікає з дому та забирає ген модифікованого домашнього улюбленця Джиммі, щоб випустити його на волю. Батько одружується з Рамоною аби у хлопця була «мама». Орикс приходить до його кімнати та спокушає на роман з нею, а згодом хитрощами змушує Джиммі пообіцяти наглянути за Дітьми Крейка. Навіть після смерті всіх людей, всіх «великих Інших», Джиммі самостійно не приймає рішень та не говорить з Крейківцями від свого імені. Натомість він використовує мертвих Орикс та Крейка, як богів у релігії, яку він сповідує. Усе що Джиммі говорить Крейківцям він підкріплює фразами «Крейк так постановив» [4, с. 116] або «цього хоче Орикс» [4, с. 117].

Послугуючись концепцією Ж. Лакана «великого Іншого», як того, хто підпорядковує, та «малого іншого», як підпорядкованого, у статті ми проаналізували ролі персонажів роману-дистопії М. Етвуд «Орикс і Крейк». Це дало змогу виокремити наступні опозиційні ряди: суспільство науковців – Джиммі; Крейк – Джиммі / Сноумен; Орикс – Джиммі; людство – Діти Крейка; Діти Крейка – Сноумен та дійти висновку, що протагоніст Джиммі / Сноумен / Снігова людина займає виключно пасивну та підпорядковану позицію. Сформульована теза стане подальшим рушієм для аналізу та порівняння співвідношень «великого Іншого» та «малого іншого» у романі-дистопії «Орикс і Крейк» із «паралельним з ним у часі твором» [6] М. Етвуд «Рік Потопу» (2009).

Література:

1. Енциклопедія постмодернізму [текст] / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; Пер. з англ. В.Шовкун / Наук. ред. пер. О. Шевченко. – К. : Основи / Вид-во Соломії Павличко, 2003. – 503 с.
2. Ильин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм [Текст] / Ильин И. П. – М. : Интрада, 1996. – 255 с.
3. Ashcroft B. Post colonial studies: key concepts. [Text] / Ashcroft B., Griffith G., Tiffin H. – 2nd ed. – Routledge : Taylor & Francis Group, 2007. – 292 p.
4. Atwood M. Oryx and Crake [Text] / Atwood, M. – Great Britain : Virago Press, 2004. – 436 p.
5. Bauman Z. Intimations of Postmodernity [Text] / Bauman, Z. – New York : Routledge, 1992. – 323 p.
6. Coyne K. Atwood's songs of praise [Electronic resource] / Coyne, K. – The Bookseller, 08.06.09. – Mode of access: <http://www.thebookseller.com/profile/atwoods-songs-praise.html>
7. Dussel E. 'Sensibility' and 'Otherness' in Emmanuel Levinas [Text] / Dussel, E. – Chicago : Philosophy Today, 1999. – Vol.43, № 2. – PP. 126-134.

8. Howells C. A. Margaret Atwood [Text] / Howells C. A. – Second ed. – New York : Palgrave Macmillan, 2005. – 213 p.
9. Ingersoll E. G. Survival in Margaret Atwood's novel Oryx and Crake [Electronic resource] / Ingersoll, E. G. – Extrapolation, June 22, 2004. – Vol. 45, № 2. – pp. 162 – Mode of access: <http://www.thefreelibrary.com/Survival+in+Margaret+Atwood%27s+novel+Oryx+and+Crake.-a0122325495>
10. Kerskens C. Escaping the Labyrinth of Deception: A Postcolonial Approach to Margaret Atwood's Novels [Text] / Thèse présentée en vue de l'obtention du grade de Docteur en Philosophie et Lettre / Kerskens, C. – Année Académique, 2006/2007. – Vol. I. – 524 p.
11. Labudová K. Palimpsestous Selves: Transgressing the Boundaries of Genre in Angela Carter's and Margaret Atwood's Fiction [Text] / Disertační práce / Labudová, K. – Masarykova univerzita, 2011. – 274 p.
12. Larue A. Human Values for the 21st Century Gerald [Electronic resource] / Larue, A. – Mode of access : <http://www.humanismtoday.org/vol12/larue.html>
13. Leitch V. Deconstructive criticism: An advanced introduction [Text] / Leitch, V. – L. etc., 1983. – 290 p.
14. Levinas E. Otherwise than Being [Text] / Levinas, E.; transl. by Lingis, A. – Pittsburgh : Duquesne University Press, 2011. – 205 p.